

Галина ЧЕРНЕНКО,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки, теорії
та методики початкової освіти
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди» (Переяслав-Хмельницький, Україна)
chernenko.galyna@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА
МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ В УКРАЇНІ
(ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ – СЬОГОДЕННЯ)**

У статті розкрито проблему вивчення природознавства молодшими школярами в Україні починаючи з ХХІ століття до сьогодення. Доведено, що вивчення природознавства молодшими школярами в закладах початкової освіти України зазнало значних кардинальних змін та оновлень.

Досліджено, що з 2001 р. у початкових класах вивчався курс «Я і Україна», що вміщував природознавчий і суспільствознавчий напрями, які були спрямовані на процес формування у школярів потреби до пізнання світу і людини в ньому як соціальної і біологічної істоти. Доведено, що з 2012 р. у початковій закладі впроваджено уроки природознавства, основною метою яких було формування цілісної природничо-наукової картини світу, яка відображає основні закономірності у природі та місце в ній людини. У 2014 р. програму з природознавства було оновлено. Досліджено, що у 2016 р. навчальна програма з природознавства зазнала змін, де на сьогодні сучасне природознавство передбачає пропедевтику природничих предметів відповідно до вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку і базовим поняттям є природа як цілісний системний об'єкт.

Ключові слова: молодші школярі, програми, оновлення змісту, курс «Я і Україна», уроки природознавства.

Halyna CHERNENKO,
Ph.D. (Pedagogy), Assistant Professor,
Department of Pedagogy, Theory and Methodology of Primary Education
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
(Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)
chernenko.galyna@gmail.com

**PECULIARITIES OF STUDYING NATURAL HISTORY
BY PRIMARY SCHOOLCHILDREN IN UKRAINE
(FROM THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY TO NOWADAYS)**

The article deals with the problem of studying natural history by younger schoolchildren in Ukraine from the XXI century to the present time. It is proved that the study of objects of live and inanimate nature by junior pupils in institutions of primary education of Ukraine has undergone significant fundamental changes and updates.

It is investigated that since 2001 in the elementary school the course «I and Ukraine» has been taught, which contained the natural history and socio-scientific directions, that are aimed at the formation of the students' needs for the knowledge of the world and the person in it as a social and biological being; the assimilation of spiritual values in various spheres of human life; the education of patriotism, respect for the Ukrainian state, its symbolism; creation of the theoretical basis for the intellectual development of junior schoolchildren.

Three programs from the course «I and Ukraine» (authors M. Bibik, N. Koval), «I and Ukraine. Environment» (authors V. Ilchenko, K. Guz) and «I and Ukraine» (authors R. Artsyshevsky, S. Balashov, etc.) have been analyzed. It is investigated that according to the given programs younger pupils had been taught until 2012.

The state standard of general elementary education, which was approved in 2011, envisaged the study of the educational branch «Natural Science» and increased the number of hours to study (two lessons of natural science per week). It is proved that at the natural history lessons the process of natural science competence formation was carried out.

The main tasks of the subject «Natural Sciences» are substantiated: the formation of a whole natural-scientific picture of the world, which reflects the basic nature laws and the place of a human in it; the formation of elementary concepts and concepts about objects and natural phenomena, their interconnections and dependencies; formation of methods of educational-cognitive and nature-protective activity; mastering of initial research skills during practical works, observations and experiments; the assimilation of norms of moral, aesthetic and traditional respectful attitude of the Ukrainian people towards nature. In 2014, the natural history program was upgraded and simplified.

It was investigated that in 2016 the curriculum for primary school was renewed, including the Natural Science. Modern Natural Science involves the propedevity of natural objects as appropriate for the age features of junior schoolchildren, where the basic concept is nature as a holistic system object.

Key words: *junior schoolchildren, programs, updating of content, course «I and Ukraine», lessons of natural history.*

Постановка проблеми. Сучасні проблеми закладів початкової освіти, насамперед, зумовлюються концептуальними положеннями та державними вимогами реформування освіти в Україні. Вони спрямовані на становлення особистості учня, розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду тощо.

У сучасний період реформування освіти в Україні відбувається переосмислення цілей, завдань, змісту, форм, методів як початкової освіти в цілому, так і окремих навчальних предметів, в тому числі вивчення природознавства. Актуальності набувають аспекти реформування змісту і методики вивчення природознавства у початковій школі. Це дає можливість глибше зрозуміти закономірності розвитку педагогічних явищ, виявити їх чинники і зв'язки та оцінити сучасний стан розвитку вивчення природознавства в початковій школі. Адже сучасні заклади початкової освіти повинні формувати у молодшого школяра наукову картину світу, розуміння місця людини в ній, ставлення до навколишньої дійсності та до самого себе.

Аналіз досліджень. Аналіз науково-педагогічної та методичної літератури свідчить про те, що проблема реформування змісту початкової освіти на сьогодні є актуальною. Так, науковцями Л. Хомич, С. Сисоевою, Л. Хоружею розкрито загальні принципи організації педагогічного процесу й основні напрями конструювання змісту педагогічної підготовки, ефективні та раціональні методи навчання і виховання, формування творчої особистості та професійної компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Проблема розвитку методики викладання природознавства в початковій ланці освіти в Україні розкрито в педагогічно-методичних працях Т. Байбара, Л. Богданової, Л. Нарочної, В. Пакулової, О. Савченко та ін. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до здійснення природознавчої освіти у початковій школі розкрито в монографії О. Біди.

Проблемою вивчення природознавства в початковій школі на сьогодні займаються сучасні науковці: Т. Гільберг, Т. Сак, Д. Біда, І. Грущинська. Вони розробляють та удосконалюють зміст вивчення природознавства у початковій школі, що представлено у навчальних програмах та підручниках.

Відсутність цілісного науково-педагогічного дослідження щодо розвитку вивчення природознавства та його актуальність для сучасного етапу реформування шкільної початкової освіти й зумовили вибір теми статті.

Метою статті є дослідження особливостей вивчення природознавства молодшими школярами та реформування змісту навчальних програм з природознавства на початку XXI століття в Україні.

Виклад основного матеріалу. Вивчення природознавства в початковій школі в період незалежності України набули кардинальних змін та оновлення. Так, на початку XXI століття відбулися кардинальні зміни щодо вивчення природознавства в початковій школі. Відповідно до Державного стандарту початкової освіти було передбачено для вивчення освітню галузь «Людина і світ», реалізація якої здійснювалась через навчальну дисципліну «Я і Україна» (2001 р.).

Провідною ідеєю курсу «Я і Україна» було сформулювати в учнів уявлення про цілісність світу, природне і соціальне оточення як середовище життєдіяльності людини, її належність і до природи, і до суспільства. У навчальний процес учнів 1–2 класів було запроваджено уроки «Я і Україна. Навколишній світ» та передбачено вивчення таких розділів: «Про тебе самого», «Рід, родина, рідня», «Людина серед людей», «Природа навколо нас», «Твій рідний край», «Твоя країна – Україна» (Черненко, 2009: 29–30). Такий підхід до побудови змісту предмету в 1–2 класах дозволяв інтегрувати знання про людину, природу і суспільство в єдину наукову картину світу.

Для 3–4 класів було затверджено і рекомендовано декілька навчальних програм: «Я і Україна» (автори Т. Байбара, Н. Бібик), «Я і Україна. Довкілля» (автори В. Ільченко, К. Гуз) і «Я і Україна» (автори Р. Арцишевський, С. Балашова та ін.). Таким чином, для вчителів пропонувалося кілька програм щодо реалізації змісту, форм і методів при вивченні предмета «Я і Україна», а також надавалася змога вибору програми на власний розсуд (Черненко, 2009).

Основна мета програми «Я і Україна» (автори Т. Байбара, Н. Бібик) сприяла формуванню у малого українця потреби до пізнання світу і людини в ньому як соціальної і біологічної істоти; засвоєнню духовних цінностей у різноманітних

сферах людського життя; вихованню патріотизму, поваги до Української держави, її символіки; створення теоретичної бази для інтелектуального розвитку молодших школярів (Програми, 2001).

Природознавчий напрям охоплював систему знань про об'єкти неживої та живої природи, взаємозв'язки та залежності між ними; поглиблював і розширював уявлення, поняття та закономірні зв'язки між ними на рівні природних угруповань; ознайомлював учнів з різноманітністю природи, господарською діяльністю населення, охороною і збереженням природи рідного краю, України та світу. Учні вивчали такі розділи: «Природа і ми», «Нежива природа», «Жива природа» – 3 клас; «Планета Земля», «Наша Батьківщина – Україна», «Рідний край» – 4 клас (Програми, 2003: 170–200). Зміст тем включав систему доступних для молодших школярів фактів, уявлень і понять, які всебічно відображали сутність компонентів неживої (світло і тепло, повітря, вода, гірські породи, ґрунт) та живої (рослини, тварини, людина) природи (Програми, 2003).

За програмою «Я і Україна. Довкілля» В. Ільченко, К. Гуз метою було формування особистості майбутнього громадянина України – людини здатної брати на себе відповідальність за своє майбутнє і майбутнє рідної землі (природне довкілля) та свого народу (суспільне довкілля) (Програми, 2003: 185). Мета реалізовувалася для природовідповідного особистісного розвитку школяра, задоволення його базових органічних і ментальних потреб у пізнанні свого життєвого навколишнього світу; засвоєння учнями системи знань про природу, суспільство, традиції свого народу на основі уявлень про найбільш загальні взаємозв'язки в природі; формування наукового світогляду, екологічної культури, біоцентричного мислення, навичок користування приладами природодослідника (Програма, 2003: 185). Програмою передбачено вивчення таких розділів: «Людина як особистість», «Людина, природа і суспільство», «Людина серед людей», «Культура», «Нежива природа», «Жива природа», «Планета Земля», «Наша Батьківщина – Україна», «Рідний край» (Програма, 2003).

Варто зазначити, що даний курс було побудовано за принципом концентричності. Такий підхід, насамперед, дозволяв сформувати особистість школяра та розвивати світогляд, проте значно менше уваги приділялося процесу формування природознавчих понять (об'єктів неживої і живої природи) у молодших школярів.

В основу курсу «Я і Україна» (автори Р. Арцишевський, С. Балашова та ін.) було покладено науково доведену і практично перевірену ідею, згідно з якою поступове ознайомлення школярів зі знаннями про самих себе, про найближче і більш віддалене природне середовище сприяло розвитку їхньої самосвідомості та допомагало самовизначенню у довкіллі, починаючи з сім'ї, школи, родини, рідного краю, України, закінчуючи людством у цілому (Програма, 2003: 201). Головною метою курсу було передбачено сприяння самоусвідомлення учнів через пізнання самих себе як невід'ємної частини світу; засвоєння знань про людину, навколишнє природне і соціальне середовище.

Аналіз даних програм показує, що навчальний предмет «Я і Україна» мав інтегрований характер, який включав в себе природознавчу та суспільствознавчу складові. Зміст програм утворював систему уявлень і понять, відібраних з природничих і суспільствознавчих наук на основі ідеї цілісності природи та суспільства (Черненко, 2009).

Такий підхід до вивчення навколишнього світу, на наш погляд, недостатньо формував у молодших школярів природничі поняття; мало годин було відведено на вивчення саме об'єктів живої і неживої природи. Виникла необхідність реформування змісту початкової освіти, в тому числі й вивчення природознавчої складової.

У 2011 р. було затверджено новий Державний стандарт загальної початкової освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р., № 462). Зміст його ґрунтувався на засадах особистісно зорієнтованого і компетентнісного підходів, що зумовлював чітке визначення результативної складової засвоєння змісту початкової загальної освіти.

У стандарті чітко визначалися і обґрунтовувалися компетентності, що формувалися у молодших школярів. Зазначено, що предметна природознавча компетентність – особистісне утворення, що характеризує здатність учня розв'язувати доступні соціально і особистісно значущі практичні та пізнавальні проблемні задачі, пов'язані з реальними об'єктами природи у сфері відносин «людина – природа» (Про затвердження, 2011). Навчальним планом було передбачено вивчення освітньої галузі «Природознавство», що реалізувалася у освітньому процесі початкових закладів через уроки природознавства.

Таким чином, переконуємося, що виникла нагальна потреба розробки нової навчальної програми з природознавства. У 2012 навчальному році в навчальний процес молодших школярів було впроваджено нову програму з природознавства, яку розроблено на основі Державного стандарту загальної початкової освіти, що передбачала ознайомлення учнів з основами знань фундаментальних природничих наук, адаптованих до можливостей і особливостей дітей молодшого шкільного віку.

Базовим поняттям предмета стала природа як цілісний системний об'єкт, який визначала добір змісту, його розподіл і способи організації навчання. Відповідно до базового навчального плану предмет природознавство вивчався з 1 по 4 класи по дві години на тиждень (загальний обсяг становив 270 год.) (Програма, 2012).

Основна мета навчального предмета природознавства в початковій школі передбачала формування природознавчої компетентності учнів шляхом засвоєння системи інтегрованих знань про природу і людину, основ екологічних знань, опанування способами навчально-пізнавальної і природоохоронної діяльності, розвиток ціннісних ставлень до природи (Програма, 2012: 186). Виділялися такі основні завдання: формування цілісної природничо-наукової картини світу, яка відображає основні закономірності у природі та місце в ній людини; формування елементарних уявлень і понять про об'єкти і явища природи, їх взаємозв'язки і залежності; формування способів навчально-пізнавальної та природоохоронної діяльності; оволодіння початковими дослідницькими вміннями під час проведення практичних робіт, спостережень, дослідів; засвоєння норм морального, естетичного та традицій шанобливого ставлення українського народу до природи (Програма, 2012).

Відповідно до змісту початкової загальної освіти, затвердженого Державними стандартами, у програмі предмета природознавства було виділено такі напрями: «Об'єкти природи», «Взаємозв'язки у природі», «Земля – планета

Сонячної системи», «Україна на планеті Земля», «Рідний край, охорона і збереження природи», «Методи пізнання природи» (Програма, 2012: 187).

Програму з природознавства було підготовлено Т. Гільбергом, Т. Сак, Д. Бідою. Ними передбачено і запропоновано вивчення таких розділів:

– «Світ, у якому ти живеш»; «Світ неживої природи», «Світ живої природи», «Рідний край», «Моя країна – Україна», «Запитання до природи» – 1 клас;

– «Природа восени», «Природа взимку», «Природа навесні», «Природа влітку», «Запитання до природи» – 2 клас;

– «Вода», «Повітря», «Гірські породи», «Ґрунти», «Сонце – джерело енергії на Землі», «Рослини, тварини і середовища їх існування», «Людина та її організм», «Запитання до природи» – 3 клас;

– «Наша Батьківщина – Україна», «Природа материків і океанів», «Наша адреса у Всесвіті», «Тіла та речовини», «Запитання до природи» – 4 клас (Програма, 2012: 188–203).

У сучасних умовах ефективність початкової освіти пов'язується з реалізацією компетентнісного підходу. Постала потреба у визначенні резервів підвищення ефективності навчального процесу на засадах компетентнісного підходу і розкритті механізмів їх використання у професійній діяльності педагогів.

Досліджено, що ефективній реалізації компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів сприяють: зміни підходів до підготовки і проведення уроку як основної форми організації навчальної діяльності в умовах класно-урочної системи навчання та удосконалення організаційних форм, методів навчання, способів навчальної взаємодії, що мають на меті практичну спрямованість навчання і базуються на взаємозв'язках урочної та позаурочної діяльності. Це й зумовило оновлення навчальних програм для початкових закладів, яке відбулося у 2014 р.

Оновленою навчальною програмою з природознавства (2014 р.) запропоновано вивчення таких розділів:

– «Навколишній світ», «Нежива природа», «Жива природа», «Моя країна – Україна» – 1 клас;

– «Спостереження за порами року», «Природа восени», «Природа взимку», «Природа навесні», «Природа влітку» – 2 клас;

– «Вода», «Повітря», «Корисні копалини», «Ґрунти», «Енергія в нашому житті», «Живі організми та середовища їхнього існування», «Людина та її організм» – 3 клас;

– «Всесвіт і Сонячна система», «План і карта», «Природа материків і океанів», «Природа України» – 4 клас.

Оновлена програма з природознавства була спрямована на процес розвантаження та спрощення запропонованих тем для вивчення. Однак, аналізуючи результати впровадження навчальної програми з природознавства в освітній процес початкових закладів переконуємося в тому, що знову виникла необхідність оновлення навчальних програм, що сталося у 2016 р. (Оновлені програми, 2016).

У «Методичних рекомендаціях про викладання навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах у 2017/2018 навчальному році» обґрунтовано оновлення змісту навчальної програми з природознавства (Щодо методичних рекомендацій, 2017). В оновленій програмі з природознавства знято

розподіл годин на вивчення кожного розділу. Збільшено кількість уроків-екскурсій та спостережень у природі (за рахунок розвантаження програми рекомендується збільшити кількість уроків-екскурсій та спостережень у природі). Переконливо можна стверджувати, що в процесі реформування змісту навчальних програм з природознавства враховані історичні надбання. Про ефективність уроків на природі писав В. Сухомлинський, що досліджено в праці А. Ігнат'євої «Розуміння сутності природи як основного чинника виховання молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (Ігнат'єва, 2015).

В оновленій програмі розширено тематику навчальних проектів (рекомендована кількість проектів у першому класі – не менше двох; у 2–4 класах – не менше чотирьох). Приведено у відповідність зміст навчального матеріалу та вимоги до кінцевих результатів засвоєння програмового змісту з урахуванням вікових особливостей учнів початкових класів (Оновлені програми, 2016).

Тему «Тіла і речовини» інтегровано у зміст програми 1-го, 2-го, 3-го та 4-го класів. У першому класі в розділі «Навколишній світ» формуються уявлення про тіла неживої природи, природні та штучні тіла. У розділі «Нежива природа» діти знайомляться з речовинами на прикладі води, повітря, піску, глини та досліджують деякі їхні властивості (Опис ключових змін, 2016: 28–33).

У другому класі формується уявлення про агрегатні стани речовини на прикладі води (твердий – лід (сніг); рідкий – вода; газоподібний – водяна пара) та перехід води з одного стану в інший за нагрівання та охолодження (утворення хмар та опадів, колообіг води у природі, замерзання водойм, відлига). Учні набувають практичних навичок, досліджуючи речовини у різних агрегатних станах, порівнюють властивості льоду та снігу, усвідомлюють, що сніг і лід – це вода, досліджують сніжинки за допомогою лупи та за малюнками (Опис ключових змін, 2016).

У третьому класі поглиблюються знання учнів про речовини та їхні властивості, формується поняття про розчинні та нерозчинні у воді речовини, учні досліджують розчинність речовин, що використовуються у побуті. Вивчаючи властивості води, варто наголосити, що всі рідини приймають форму посудини, у яку їх наливають, текучі, але водночас мають і відмінні властивості (практична робота «Порівняння властивостей води та інших рідин») (Опис ключових змін, 2016).

При вивченні складу повітря учитель наголошує, що воно є сумішшю газоподібних речовин (кисню, азоту, водню, вуглекислого газу, водяної пари та ін.). Властивості газоподібних речовин вивчаються на прикладі повітря. Усі гази займають весь доступний їм простір, легко стискаються, розширюються при нагріванні і водночас мають різні властивості (на прикладі кисню, водяної пари, вуглекислого газу).

У темі «Корисні копалини» поглиблюються знання учнів про властивості речовин у різних агрегатних станах на прикладі твердих, рідких та газоподібних корисних копалин. Знайомлячись із колекцією корисних копалин учні порівнюють їхні властивості.

При вивченні ланцюгів живлення, травної, дихальної та кровоносної систем, гігієни шкіри, складанні раціону здорового харчування знання учнів про речовини у 3-му класі розширюються, а узагальнити їх допоможе проект «Різно-

манітність речовин і матеріалів та використання їх людиною» (Опис ключових змін, 2016).

Варто зазначити, що такі нововведення у змісті природознавства дозволять краще реалізувати поставлену мету курсу, а саме сформувати природознавчу компетентність школярів шляхом засвоєння системи інтегрованих знань про об'єкти неживої та живої природи.

Висновки. Таким чином, переконуємося в тому, що вивчення природознавства молодшими школярами в закладах початкової освіти України на початку XXI століття і до сьогодні не є стабільним. Відбувається постійний процес реформування змісту навчальних програм з природознавства, що направлений як на ефективний процес формування природознавчої компетентності молодших школярів так і на засвоєння ними знань у своїй практичній діяльності. На нашу думку, все це зумовлено, насамперед, новими потребами молодшого школяра, а також розвитком суспільства та врахуванням європейського стилю освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ігнат'єва, 2015 – Ігнат'єва А. Розуміння сутності природи як основного чинника виховання молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2015. Вип. 12. С. 262–266.
2. Навчальні програми, 2012 – Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1–4 класи. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2012. 392 с.
3. Оновлені програми, 2016 – Оновлені програми для початкової школи 1–4 класів / Міністерство освіти і науки. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/pochatkova-shkola/onovleni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli-1-4-klasiv> (дата звернення 22.02.2018).
4. Опис ключових змін, 2016 – Опис ключових змін в оновлених програмах початкової школи. Природознавство 1–4 класи. 2016. С. 28–33. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/pochatkova/opys-klyuchovyh-zmin.pdf> (дата звернення 22.02.2018).
5. Про затвердження, 2011 – Про затвердження Державного стандарту загальної початкової освіти: URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911 (дата звернення 17.02.2018).
6. Програми, 2001 – Програми для середньої загальноосвітньої школи 1–2 класи. Київ, Початкова школа. 2001. С. 175–200.
7. Програми, 2003 – Програми для середньої загальноосвітньої школи 3–4 класи. Київ, Початкова школа. 2003. С. 170–200.
8. Черненко, 2009 – Черненко Г. М. «Людина і світ» з методикою викладання у початковій школі: навчально-методичний посібник. Київ: «Міленіум». 2009. 174 с.
9. Щодо методичних рекомендацій, 2017 – Щодо методичних рекомендацій про викладання навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах у 2017/2018 навчальному році. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/56860/ (дата звернення 17.02.2018).

REFERENCES

1. Ihnatieva, 2015 – Ihnatieva A. Rozuminnia sutnosti pryrody yak osnovnoho chynnyka vykhovannia molodshykh shkoliariv u pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho [Understanding of the nature as the main factor in the upbringing of junior pupils in the pedagogical heritage of V. O. Sukhomlynsky] // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk

naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. 2015. Vyp. 12. P. 262–266 [in Ukrainian]

2. Navchalni prohramy, 2012 – Navchalni prohramy dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv iz navchanniam ukraïnskoïu movoiu. 1–4 klasy [Educational programs for general educational institutions with Ukrainian language education. 1–4 grades]. Kyiv: Vydavnychi dim «Osvita», 2012. 392 p. [In Ukrainian]

3. Onovleni prohramy, 2016 – Onovleni prohramy dlia pochatkovoï shkoly 1–4 klasiv [Updated programs for elementary school 1–4 grades]. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/pochatkova-shkola/onovleni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli-1-4-klasiv> (22.02.2018). [In Ukrainian]

4. Opys kliuchovykh zmin, 2016 – Opys kliuchovykh zmin v onovlenykh prohramakh pochatkovoï shkoly. Pryrodoznavstvo 1–4 klasy [Description of key changes in upgraded primary school programs. Natural science 1–4 grades]. 2016. P. 28–33. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/pochatkova/opys-klyuchovykh-zmin.pdf> (22.02.2018) [in Ukrainian].

5. Pro zatverdzhennia, 2011 – Pro zatverdzhennia Derzhavnogo standartu zahalnoi pochatkovoï osvity [On Approval of the State Standard of General Elementary Education]: URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911 (17.02.2018) [in Ukrainian]

6. Prohramy, 2001 – Prohramy dlia serednoi zahalnoosvitnoi shkoly 1–2 klasy [Programs for secondary school; 1–2 grades]. Kyiv, Pochatkova shkola. 2001. P. 175–200 [in Ukrainian]

7. Prohramy, 2003 – Prohramy dlia serednoi zahalnoosvitnoi shkoly 3–4 klasy [Programs for secondary school; 3–4 grades]. Kyiv, Pochatkova shkola. 2003. P. 170–200 [in Ukrainian]

8. Chernenko, 2009 – Chernenko H.M. «Liudyna i svit» z metodykoïu vykladannia u pochatkovii shkoli: navchalno-metodychnyi posibnyk [«Man and the world» with a methodology of teaching in elementary school: a teaching manual. Kyiv: «Milenium». 2009. 174 p. [In Ukrainian]

9. Shchodo metodychnykh rekomendatsii, 2017 – Shchodo metodychnykh rekomendatsii pro vykladannia navchalnykh predmetiv u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh u 2017/2018 navchalnomu rotsi [Regarding methodological recommendations for teaching subjects in general education institutions in the 2017/2018 academic year]. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/56860/ (17.02.2018) [in Ukrainian]

Статтю подано до редакції 01.03.2018 р.